

חינוך לאזרחות בישראל: היבטים ייחודיים ואוניברסליים בהנחלת ערכי הדמוקרטיה לנוער

תקציר: האזרחות כמקצוע לימוד היא ייחודית בנוף הבית ספרי בארץ ובעולם. זהו מקצוע בעל מטרות-על – הפיכת התלמידים לאזרחים טובים. מקצוע האזרחות כלול במקצועות החובה של תלמידי התיכון בישראל, ובלמודו הם נחשפים למתח שבין היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית ובין היותה מדינה דמוקרטית. מטרתה האופרטיבית של היכרות זו להקנות חינוך לאזרחות טובה ולמעורבות מושכלת בחיים הציבוריים במדינה יהודית ודמוקרטית. במחקר זה נבחנה המידה שבה הערכים הללו מוטמעים בבני הנוער הלכה למעשה. לצורך המחקר הועבר שאלון של 16 פריטים למדידת עמדות כלפי ערכים שונים, הניצבים על הציר שבין לאומיות בקצה האחד לאוניברסליות בקצה האחר. השאלון הועבר ליותר מ-1,320 בני נוער במסגרות חינוך ממלכתיות ובקרב 256 הניכי תנועת נוער, מתוך מטרה להשוות את תמהיל הערכים בין האוכלוסיות. הדגימה נעשתה בשתי נקודות זמן, בכיתה י"א ובכיתה י"ב, כדי לבחון את ההשפעה של היכנות בבחינת הבגרות באזרחות. ממצאי המחקר העלו כי מדרג הערכים בקרב בני הנוער בשתי הקבוצות ובשתי נקודות הזמן מציב את הערכים האוניברסליים בראש הסולם, ואחריהם באים ערכים של הגשמה עצמית, ציונות ודתיות. מן המחקר עולה כי ישנה הלימה בין החשיבות המוקנית לערכים אלו בתוכנית הלימודים ובין החשיבות שמקנים לה התלמידים. המלצת המחקר היא ששינוי היחסים בתמהיל הערכי של בני הנוער צריך להתחיל בשינוי המקום היחסי המוענק בתוכנית הלימודים למקצועות השונים, במסגרת פורמלית ובלתי פורמלית.

מילות מפתח: חינוך לאזרחות, ערכים, דמוקרטיה, לאומיות, מדינה יהודית, הזרם הממלכתי, הזרם הממלכתי-דתי.

הקדמה

יסודות החינוך האזרחי נמצאים בהגות הקלאסית, החל בסוקרטס ואפלטון. מכיוון שהחינוך המודרני הממוסד צמח בד בבד עם הצמיחה של מדינת הלאום והדמוקרטיה המודרנית,

* מאמר זה מבוסס על מחקר שטח שנעשה בשנת 2010, והוא מנתח את לימודי האזרחות לפני שהוכנסו בתחום זה השינויים הגדולים בשנת 2009. מאז כהונתו של גדעון סער כשר החינוך חזרו והשתנו נקודות המוצא של המופקדים על מקצוע זה שוב ושוב. אין צריך לומר שהדברים השפיעו על תמהיל הערכים שהוקנו לתלמידים מאז, אבל מאמר זה אינו עוסק בכך.

העיסוק בחינוך אזרחי (ההגות, המחקר והפרקטיקה החינוכיים) הוא חלק אינטגרלי בחינוך האזרחי מאז (Dudley & Gitelson, 2002; Heater, 2004). גם בישראל הדיון בחינוך האזרחי מלווה את מערכת החינוך עוד מתקופת היישוב (איכילוב, 1993; סטון, 1998).

אפשר אפוא לומר שתהליכי הגלובליזציה מחייבים התאמות ושינויים בחינוך האזרחי. החל בשנות התשעים של המאה העשרים תופס החינוך לאזרחות משנה חשיבות בחייהן של אומות. מדינות רבות, רובן מפותחות אך מקצתן מתפתחות, רואות עניין של ממש בהוראת אזרחות לנוכח תהליכים מואצים של גלובליזציה חברתית, כלכלית ותרבותית המציבה לפנייהן אתגרים לאומיים, בין היתר התמודדות עם אובדן "היחד החברתי" והאמונה ב"טוב המשותף" (מצר ורוזן, 2009). המושג "אזרחות", שעוצב בעת החדשה בהקשר של דמוקרטיה, לאומיות ומדינת הלאום, מגדיר בבסיסו את חובותיהם ואת זכויותיהם של האזרחים, בתוך שהוא משמש תשתית לזהותם הקולקטיבית (איכילוב, 2001).

אנשי מדעי החברה מציגים תפיסות שונות בנוגע לאזרחות (citizenship) מהי (Torney-Marshall, 1952), מחלוצי החוקרים בתחום, ראה באזרחות תמהיל בין הרכיב האזרחי (civil), הפוליטי והחברתי. קיינס (Cairns, 1999) תיאר את האזרחות כחיבור בין רכיבים אופקיים ואנכיים: בין הזדהות עם אזרחי המדינה (אופקי) להרגשת השייכות (אנכי). היטר (Heater, 1990) רואה באזרחות מעין זהות-על היוצרת אחדות בין כלל הזהויות של הפרט ומתגברת על כוחן המפלג של זהויות אחרות. אזרחות עשויה גם להתפרש כתיאור של מצב השתייכות של אזרח אל מדינה, חברה או קהילה, האוצרת בתוכה מגוון של זכויות וחובות. השקפה זו היא פסיבית במהותה, שכן היא מניחה שהאזרחות ניתנת לאדם בלי שיחתור אליה מרצון. דייוויס (Davies, 1999) הציעה מודל המסייע בהשוואת התפיסות השונות. בהקשר זה טענו חברי ועדת קרמניצר (משרד החינוך, התרבות והספורט, 1996), שמטרתה הייתה לפתח תוכנית מקפת להנחלת האזרחות לתלמידים, כי בקרב הישראלים רווחת תפיסת אזרחות פסיבית אשר סכנתה ביצירת חוסר איזון בין הערך "מגיע לך" לערך "מגיע לזולת" (שם). אפשר, לעומת זאת, לראות באזרחות גם מצב אקטיבי ותודעתי שבו הפרט מקבל על עצמו אחריות חברתית סביבתית לקהילה שהוא משתייך אליה: "אזרחות כהעצמה (empowerment) לפעילות ענפה בתחום החברתי והפוליטי, המתבטאת ביכולת להשפיע על עיצוב התחום הציבורי" (שם).

אופי הוראת האזרחות במסגרות בית ספריות תלוי במידה רבה בהגדרה ובאוריינטציה שמאמצת הקהילה. באנגליה, למשל, אזרחות נתפסת כאחריות חברתית-מוסרית, מעורבות קהילתית ואוריינות פוליטית (Advisory Group on Education and Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools Report, 1998). כדי להפוך את צעירה לאזרחים

המגשימים אזרחות מסוג זו מפעילה אנגליה תוכנית של ארבעה שלבים להוראת האזרחות, הנפרשת על כלל השנים שבהן נמצא הפרט במערכת החינוך הציבורית (5-18); מטרתה הסופית היא ליצור אזרחים אקטיביים ומעורבים (Brownlie, 2001).

המסגרת הבית ספרית, כסוכן חברות עיקרי שבו עוברים רוב תושבי המדינה, היא אחד הכלים העיקריים שבאמצעותם אפשר לחנך לאזרחות. הוראת האזרחות בהקשר זה מקבלת משנה חשיבות, שכן יש בכוחה לעצב את אזרחי העתיד. אמנם ראוי לציין שחינוך לערכים הוא מונח המחייב זהירות, שכן בחברה רב-תרבותית יש לא מעט מחלוקות בין קבוצות על הערכים הרצויים (על השוני בהעדפות הערכיות הללו בין בני נוער חילוניים לדתיים אכן מדבר המאמר הזה), אבל על ערכי יסוד כמו חירות, שוויון זכויות וכיוצא באלה יש תמימות דעים, ולא לה הכוונה במסגרת הדיון בחינוך לאזרחות.

המושג ערך בהוראתו הכללית פירושו טיב ואיכות שבני האדם מעניקים להתנהגותם. הערכה זו של התנהגות עשויה לכלול מגוון רחב של התייחסויות, שיש הטוענים שאי אפשר להכילן במושג יחיד שיהיה מקובל על כלל החוקרים (Albert, 1968). תימוכין לטיעון זה אפשר למצוא במגוון הרחב להגדרת ערך מהו. יש הרואים בערכים אופן שבו אנשים מעריכים את התנהגותם על פני ציר הזמן; "אמונות המוחזקות לאורך ימים בדבר התנהגות מסוימת, תוצאה או מצב סופי אשר הפרט או החברה מעדיפים" (Rokeach, 1973, 5); אחרים גורסים כי מדובר באמות מידה שלפיהן נבחנות ונבחרות דרכי פעולה (פרידמן, 2001). פרידמן מתייחס לערכים כאל מעין אידאלים שלאורם נשקלות מטרות, חוויות ופעולות בחייו של אדם. תהא אשר תהא ההגדרה שנבחר, מוסכם על הכול שערכים הם בעלי משמעות חיובית, משהו שרצוי לאחוז בו, כמו שהיטיב לתאר יזהר סמילנסקי: "ערכים הם [...] מן המילים היפות. הכל מחבבים אותן, הכל בעדן. כמו שלום, כמו תקווה, כמו ילדים. הכל יודעים שמשוהו מעכב בעדם להיות כפי שראוי היה שיהיו, כמו השלום, כמו התקווה, כמו המבוגרים שמתפתחים מן הילדים" (סמילנסקי, 1974, 5). ולמרות הפסימיות המשתקפת מדברים אלו, בלב לבו של החינוך והמחנך מצויות התקווה והאמונה שאפשר לסייע לתלמידים, כמו לערכים, "להיות כפי שראוי שיהיו" או כמו שהפוטנציאל מאפשר להם להיות. שכן פעולת החינוך מטרתה היא "לעולם כיבוש נפש החניך על ידי הרוח שהמחנך הוא נושאה, ובאין כיבוש זה אין פעולה חינוכית כלל" (קויפמן, 2005, 129). הוראת האזרחות, כמקצוע השואף לחנך לערכים, מבקשת ברמה ההצהרתית ליצור מצרף בין הערכים הייחודיים לאוניברסליים: הפנמת ערכים יהודיים ולאומיים, הפנמת ערכים דמוקרטיים ופעולה למימושם, הכרה בחשיבות זכויות האדם, האזרח והמיעוטים, פיתוח רגישות לחלשים ולהגנתם, מעורבות חברתית והפנמת ערכים של פלורליזם וסובלנות. במחקר זה ביקשנו לבדוק אם משרד החינוך מצליח להנחיל ערכים אלו, ובאיזו מידה.

הוראת האזרחות בישראל: מגמות ותמורות

החינוך לאזרחות בישראל עבר שורה של שינויים במהלך שנות קיומה של המדינה, ששיקפו את הלך הרוח הערכי של התקופה. הוראת האזרחות נתפסה עוד קודם שנוסדה המדינה ככלי לקידום תכליות לאומיות: "ליצירת פדגוגיה לאומית [...] כדי לעשותם [את התלמידים] מכשיר לגאולה וכלי שרת להגשמת יעודנו ההיסטורי" (אורינבסקי, תש"ח, 59). הלאומיות והיהדות הודגשו בכל תחומי הדעת עד שנת 1953, שבה נחקק חוק החינוך הממלכתי (חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953). החקיקה החדשה איחדה בין התכנים של החינוך הממלכתי והממלכתי-דתי, בתוספת השלמות של תכנים חינוכיים דתיים לחינוך הממלכתי-דתי. כך בוטלה שיטת הזרמים בחינוך, שהונהגה עם הקמת הוועד הלאומי ב-1920.¹ חוק זה הוביל לדה-פוליטיזציה של מערכת החינוך והחליש את הפדגוגיה הלאומית. הייתה זו נקודת ציון שסימלה את תחילת ההכרה בחשיבות הרכיב האוניברסלי: "לחנך אדם להיות אוהב אדם [...]" (שם, מטרת החינוך הממלכתי, סעיף 2-1). המעבר לחינוך ממלכתי השפיע על הוראת האזרחות. זו נרתמה להיות גם כלי ביצירת תרבות פוליטית ומסורת אזרחית. יש הטוענים (למשל איכילוב, 2001) כי במרוצת השנים הלך ונחלש עוד יותר מקומו של החינוך הלאומי כציר מרכזי במקצועות הלימוד בכלל ובהוראת האזרחות בפרט. יותר מכך, יש הטוענים (למשל זיסנווין, 2003) כי הודר מקומו של החינוך היהודי. הדבר ניכר בייחוד בלימודי ההיסטוריה, אשר במהלך השנים החלו נוטים יותר ויותר אל הנחלת היסטוריה כללית על חשבון תולדות עם ישראל. ואולם טיעונים הפוכים עולים, למשל, מדוח קרמניצר (משרד החינוך, התרבות והספורט, 1996), שלפיהם דווקא החינוך הדמוקרטי האוניברסלי הוא שהוצנע וצומצם.

מגמת השינוי הגיעה לשיאה בשנות השמונים ובאה לידי ביטוי בחוזר מנכ"ל משנת 1985. באותה שנה קבע משרד החינוך כי בהתקיים קונפליקט בין ערכים ייחודיים לאוניברסליים יש לבכר את אלה האחרונים, בטיעון ש"זכויות האזרח הנובעות מעקרונות היסוד של הדמוקרטיה וההליכים הדמוקרטיים הם המכריעים ויש לנהוג לפיהם" (משרד החינוך, התרבות והספורט, 1985). עמדה זו הציגה את המעבר ללימוד אזרחות לאור עקרונות הדמוקרטיה, לעומת ההיבטים הלאומיים והציוניים שהיו דומיננטיים יותר עד לאותן שנים. היו שראו בגישה הקודמת גישה בלתי מאוזנת, בייחוד לנוכח מגמות השינוי בסדר העדיפויות הלאומי: "בעוד שבארבעים שנותיה הראשונות של המדינה היו עצם הקמתה וההגנה על

1 47 שנים לאחר מכן, בשנת תש"ס, החליטה הכנסת על שינויים בחוק בטיעון שיש להתאימו למציאות החינוכית החדשה. תיקונים אלו מעידים על הנטייה הגוברת והולכת לחינוך לערכי יסוד אוניברסליים, וערכי היהדות עולים מתוך ראייה רחבה של ערכי ליבה אלו, שעיצבו את הדגם לתפיסה החינוכית החדשה במורשת ישראל במערכת החינוך לגוניה.

קיומה בבחינת קדימות לאומית ראשונה, הרי לקראת המאה הבאה חלה עלייה בקדימות שהחברה הישראלית מייחסת לפרט ולמעמדו" (משרד החינוך, התרבות והספורט, 1996). העלייה בחשיבות הפרט הולידה צורך להוראת אזרחות המאזנת בין הייחודי לאוניברסלי. ועדת קרמניצר התמנתה על ידי שר החינוך, התרבות והספורט אמנון רובינשטיין כדי לפתח תוכנית "להנחלת האזרחות לתלמידים כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה" (שם). בעקבות פעילות הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר הוגש בפברואר 1996 הדוח "להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל". בהמלצותיה כתבה הוועדה כי יש לכוון להוראת אזרחות רב-תכליתית: "הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר הדמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי" (שם, תקציר דוח הביניים). עוד עודדה הוועדה את העיסוק בסוגיות עקרוניות הנוגעות לטיבה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולהשלכותיהן על טיב היחסים בין המדינה ליהדות התפוצות, על יחסי דת ומדינה בישראל ועל היחסים בין רוב למיעוט במדינה.

הוראת האזרחות בישראל מבקשת אפוא לאצור בתוכה את כלל ההיבטים הללו, יהודיים, לאומיים ואוניברסליים: טיפוח זהות אזרחית בצד זהות לאומית, הפנמת ערכים יהודיים בצד דמוקרטיים, טיפוח פלורליזם וסובלנות בצד הכרה במדינת ישראל כמדינה יהודית (שם, מטרת התוכנית בתחום העמדות).

הדוח היה חדשני מאוד. כותביו הדגישו כי חינוך אזרחי הוא תהליך כולל שאינו פונה רק לרובד הקוגניטיבי (של הידע), אלא גם לעמדות, לערכים ולתחום המיומנויות הקוגניטיביות וההשתתפותיות ולפיתוח מסוגלות להיות אזרח פעיל ומשתתף בזירה הציבורית. לכן נדרש, בצד הלמידה העיונית, למסד התנסויות מגוונות שייפרשו על פני כל שנות הלימוד. הדוח הציע גישה מערכתית לחינוך אזרחי וביקש לתת מענה חינוכי משולב הכולל ארבעה רכיבים:

1. לימודי אזרחות כדיסציפלינה במסגרת רצף חינוכי (מגן חובה ועד י"ב).
2. חינוך אזרחי – כלל המורים שותפים לתהליך חינוכי מתמשך ורב-תחומי מכוון ערכים. "כל מורה הוא גם מחנך אזרחי" ויצירת "שפה אזרחית" בית ספרית.
3. אזרחות פעילה (בזיקה לתכנים הנלמדים) – אקלים בית ספרי דמוקרטי, מעורבות חברתית, מנגנונים מעודדי השתתפות, חינוך חברתי בלתי פורמלי.
4. אזרחות בחברה רב-תרבותית – מפגש עם "האחר" בחברה. חיזוק המשותף בצד דיון פתוח בסלעי המחלוקת בין הקבוצות

הוראת האזרחות מתייחדת בהיותה בעלת סדר יום ערכי המבקש להפוך את התלמידים לאזרחים טובים או, כלשון משרד החינוך, "[לחנך] לאזרחות טובה ולמעורבות מושכלת

בחיים הציבוריים במדינה יהודית ודמוקרטית" (משרד החינוך, תשע"א). תוכניות לימודים משקפות את האמונות בנוגע למה ראוי שילדים ילמדו במסגרת החינוכית ומאילו סיבות (אלפרט, 2002).

שיטת המחקר

מטרת המחקר – במחקר נבחנה המידה שבה ערכי לימודי האזרחות מוטמעים בבני הנוער הלכה למעשה.

כלי המחקר – נעשה שימוש בשני שאלונים:

1. שאלון על עמדות דמוקרטיות – לקוח ממרכז גוטמן לסקרים הפועל במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה מאז שנת 1998.
2. שאלון ערכים – שבנו מסלובטי ועירם (2002) בספר "חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים". המחברים הגדירו את המדדים, ואנחנו הוספנו עליהם מדד של זיכרון, הנחלה והנצחה של השואה. התלמידים התבקשו להביע עמדה כלפי מידת חשיבותם של הערכים, שקובצו לשש קבוצות (מדרג ערכים):
 - ערכים הקשורים לחיים בכלל (כבוד האדם, קדושת החיים, יכולת הישרדות, שמירה על המשפחה).
 - ערכים הקשורים ליהדות (תורה ומצוות, יהדות).
 - ערכים הקשורים לציונות (גאווה לאומית, ציונות, קליטת עלייה, מחויבות לתפוצות, ביטחון).
 - ערכים הקשורים לחברה (שוויון חברתי, דמוקרטיה, סובלנות, דאגה לזולת).
 - ערכים הקשורים להישגיות (שאלה אחת – הישגיות).
 - ערכים הקשורים לזיכרון, הנחלה והנצחה של השואה (שאלה אחת – זיכרון, הנחלה והנצחה של השואה).

השאלון בודק כמה רמות של ערכים. ערכים יהודיים: תורה ומצוות, יהדות, ערבות הדדית ליהודים; ערכים לאומיים-ציוניים: גאווה לאומית, ציונות, קליטת עלייה, זיכרון השואה, ביטחון, יכולת הישרדות, עוצמה; ערכים אוניברסליים: כבוד האדם, שוויון חברתי, דמוקרטיה, קדושת החיים, סובלנות, דאגה לזולת; זהות אישית: הישגיות, שמירה על המשפחה. השאלון הועבר בשני מועדים, בכיתה י"א, בתקופת שיא לימודי האזרחות לקראת הבגרות, ובכיתה י"ב, לאחר סיום בחינת הבגרות באזרחות.

אוכלוסיית המחקר – השאלון הועבר ל-1,320 בני נוער במסגרות חינוך ממלכתיות, וגם בקרב 256 חניכי תנועת הנוער העובד והלומד, מתוך מטרה להשוות את תמהיל הערכים בין האוכלוסיות. הדגימה נעשתה בשתי נקודות זמן כדי לבחון את ההשפעה של היבחנות בבחינת הבגרות באזרחות.

עוד ביקשו החוקרים לבדוק אם התלמידים משתתפים בפעילות בתנועת נוער, בתוכניות טיפוח מנהיגות או במסגרת התנדבותית קהילתית ציבורית, ובאיזו מידה. מאחר שכרבע מבני הנוער משתייכים לתנועות נוער, החלטנו לבדוק את מדרג הערכים בקרב חניכי תנועות נוער ולבחון אם אלו מהווים אוכלוסייה שונה מבחינה ערכית. בדקנו חקר מקרה של תנועת הנוער העובד והלומד. בלוח 1 להלן תיאור נתוני הרקע של הנבדקים. אפשר לראות שרוב התלמידים הם בנים. רובם חילונים.

לוח 1: מאפייני רקע של התלמידים וחניכי תנועות הנוער

חניכי תנועת הנוער	תלמידי בתי הספר		
N=256	N=1,320	קטגוריה	המשתנה
62%	61%	זכר	מיין
38%	39%	נקבה	
--	1%	דתי	דתיות
25%	30%	מסורתית	
75%	69%	חילוני	

הליך המחקר – לתלמידים הועבר שאלון למדידת עמדות כלפי ערכים ובו 16 פריטים המתייחסים לחשיבות הערכים. הערכים נעו על הציר שבין לאומיות בקצה האחד לאוניברסליות בקצה האחר. השאלון הועבר בכיתות הלימוד.

תיקוף השאלונים ואופן ניתוחם – תוקף המבנה של כלי המדידה נבחן באמצעות ניתוחי גורמים עיקריים (principal axis factoring), מכיוון שמטרת הניתוח היא זיהוי מבנים הניתנים לפירוש כדי להסביר קשרים בין משתנים, ולא צמצום מספר המשתנים (Preacher & Hayes, 2004). המהימנות נבדקה באמצעות חישוב מהימנות כעקיבות פנימית (אלפא קרונברך).

לוח 2: הערכים

מדידי ערכים	ממוצע	סטיית תקן	N	מהימנות לפי α של קרוניברך
ערכים הקשורים לחיים בכלל	4.55	0.63	1,320	0.78
כבוד האדם				
קדושת החיים				
יכולת הישרדות				
שמירה על המשפחה				
ערכים הקשורים ליהדות	4.01	1.12	1,320	0.87
תורה ומצוות				
יהדות				
ערכים הקשורים לציונות	4.22	0.73	1,320	0.81
גאווה לאומית				
ציונות				
קליטת עלייה				
מחויבות ליהודי התפוצות				
ביטחון				
ערכים הקשורים לחברה	4.40	0.70	1,320	0.81
שוויון חברתי				
דמוקרטיה				
סובלנות				
דאגה לזולת				
ערכים הקשורים להישגיות	4.13	0.96	1,320	-
הישגיות				
ערכים הקשורים לזיכרון, הנחלה והנצחה של השואה	4.53	0.82	1,320	-
זיכרון, הנחלה והנצחה של השואה				

ממצאי המחקר

עמדות דמוקרטיות. נעשה ניסיון לתהות על עמדות חיוביות ועמדות שליליות כלפי הדמוקרטיה. התלמידים התבקשו להביע עמדה כלפי ערכי דמוקרטיה שונים. עמדות אלו קובצו לשתי קבוצות: ערכים דמוקרטיים (שמירה על עקרונות דמוקרטיים היא ערך עליון, לכל אדם אותן זכויות, זכותן של קבוצות מיעוט לפעול ולהפגין, ועוד); וערכים שאינם דמוקרטיים (בתקופת משבר יש צורך באדם חזק שיעשה סדר; חוק, סדר ומשמעת קודמים לחירות הפרט, ועוד).

לוח 3: התפלגות עמדות דמוקרטיות ולא דמוקרטיות בקרב חניכי תנועת הנוער ותלמידי בתי הספר

תלמידי בית הספר				חניכי תנועות הנוער				עמדה
מסכימים	אחוז	ממוצע	N	מסכימים	אחוז	ממוצע	N	
82%	0.88	4.27	1,320	97%	0.54	4.77	223	תמיד חשוב לשמור על עקרונות דמוקרטיים במדינה
84%	0.90	4.37	1,320	90%	0.92	4.53	219	לכל אדם צריכות להיות אותן זכויות בפני החוק, ללא קשר לעמדותיו הפוליטיות
68%	1.01	3.96	1,320	77%	1.04	4.11	219	יש לאפשר לקבוצות מיעוט לפעול ולהפגין כדי לנסות לשכנע את הרוב
44%	1.35	3.19	1,320	75%	1.01	4.06	222	מדינת ישראל שייכת לכל אזרחיה
42%	1.20	3.27	1,320	49%	1.25	3.42	221	יש צורך לאפשר חופש ביטוי גם לאנשים ולקבוצות עם עמדות קיצוניות
23%	1.25	2.60	1,320	45%	1.13	3.31	220	ויכוחים פנימיים עלולים לגרום לקרע בעם
47%	1.25	3.27	1,320	26%	1.34	2.68	225	בתקופות משבר יש צורך באדם חזק שיעשה סדר
20%	1.28	2.40	1,320	14%	1.22	1.95	221	חוק, סדר ומשמעת קודמים לחירות הפרט

* בלוח זה ובלוח 4 הבדיקה נעשתה באמצעות שימוש בסולם ליקרט של 1-5, כאשר 1 מבטא חוסר הסכמה, ו-5 מבטא הסכמה.

מבחינת דירוג העמדות של חניכי תנועת הנוער עולה מחויבות גבוהה מאוד לעמדות הדמוקרטיות, ובכלל זה רגישות לקבוצות מיעוט, שאינה מובנת מאליה, ופתיחות לפלורליזם פוליטי. החשובה ביותר בעיניהם (97%) היא העמדה "תמיד חשוב לשמור על עקרונות דמוקרטיים במדינה" (לעומת 82% בקרב תלמידי בתי הספר). לאחריה (90%) "לכל אדם צריכות להיות אותן זכויות בפני החוק, ללא קשר לעמדותיו הפוליטיות" (לעומת 84% בקרב תלמידי בתי הספר). העמדה הדמוקרטית שההסכמה עמה הנמוכה ביותר (49%) היא "יש צורך לאפשר חופש ביטוי גם לאנשים ולקבוצות עם עמדות קיצוניות" (לעומת 42% בקרב תלמידי בתי הספר). כאן באה לידי ביטוי ההתלבטות בין חופש הדעה ובין עקרון חובת ההגנה על הדמוקרטיה מפני קיצוניות מאיימת.

בולטת ביותר בלוח לעיל התמיכה השולית בקרב חברי תנועת הנוער בשתי ההצהרות האחרונות, שהן שליליות מעיקרן. בנושא זה אין ספק שתחושת האזרחות בקרב חניכי תנועת הנוער גבוהה. שאלה בפני עצמה היא מה קדם כאן למה: האם בעלי תחושת אזרחות עמוקה הם שמצטרפים לתנועות הנוער מראש; או שמא תנועות הנוער הן שמצליחות להעמיק את תחושת האזרחות של חניכיהן? לוח 4 מציג את החשיבות שהחניכים מייחסים לערכים בתחומים השונים.

לוח 4: מדרג ערכים

תלמידי בית הספר				חניכי תנועות הנוער				עמדה
אחוז מסכימים	ס.ת.	ממוצע	N	אחוז מסכימים	ס.ת.	ממוצע	N	
ערכים אוניברסליים								
95%	0.66	4.71	1320	97%	0.50	4.77	219	כבוד האדם
90%	0.73	4.54	1320	97%	0.59	4.65	218	סובלנות
91%	0.73	4.55	1320	96%	0.58	4.70	220	שוויון חברתי
90%	0.75	4.49	1320	95%	0.63	4.73	220	דמוקרטיה
93%	0.65	4.65	1320	95%	0.53	4.76	218	קדושת החיים
92%	0.72	4.58	1320	93%	0.71	4.59	217	דאגה לזולת
ערכים יהודיים וציוניים								
94%	0.61	4.72	1320	92%	0.4	4.59	217	זיכרון, הנחלה והנצחה של השואה
82%	0.92	4.31	1320	83%	0.82	4.37	219	ציונות
79%	0.92	4.19	1320	79%	0.90	4.20	218	קליטת עלייה
86%	0.85	4.46	1320	63%	1.10	3.8	220	גאווה לאומית
70%	1.00	3.99	1320	62%	1.03	3.79	217	מחויבות ליהודים בגולה
74%	1.02	4.13	1320	53%	1.14	3.52	218	יהדות
54%	1.28	3.56	1320	26%	1.28	2.60	219	תורה ומצוות
ערכים אינדיווידואליסטיים								
95%	0.58	4.78	1320	90%	0.66	4.59	216	שמירה על המשפחה
94%	0.65	4.66	1320	89%	0.77	4.46	218	ביטחון
83%	0.86	4.33	1320	58%	1.09	3.76	214	יכולת הישרדות
77%	0.91	4.17	1320	50%	2.84	3.66	217	הישגיות

מלוח 4 עולה כי בקרב תנועת הנוער הערכים שעליהם מסכימים כמעט כל הנבדקים (למצער במישור ההצהרתי) הם ערכים אוניברסליים או אינדיווידואליסטיים: כבוד האדם (97%; 95% בבתי הספר) סובלנות (97%; 90% בבתי הספר), שוויון חברתי (96%; 91% בבתי הספר), קדושת החיים ודמוקרטיה (95%; 93% בבתי הספר), דאגה לזולת (93%; 92% בבתי הספר), שמירה על המשפחה (90%; 95% בבתי הספר) וביטחון (89%; 94% בבתי הספר). מתוך הערכים הקשורים ביהדות, ובציונות ההסכמה הגבוהה ביותר הייתה עם הערכים: זיכרון, הנחלה והנצחה של השואה (92%; 94% בבתי הספר), ציונות (83%; 82% בבתי הספר) ולאחר מכן קליטת עלייה (79%; 79% גם בבתי הספר). פחות מכול הייתה תמימות דעים בנוגע לערך גאווה לאומית (63%; 86% בבתי הספר). הערך שקיבל את שיעור ההסכמה הנמוך ביותר היה תורה ומצוות (26%; 54% בבתי הספר). נדגיש כי בקרב תלמידי בתי הספר הערכים של לחיות את החיים בכלל (הקיום האנושי כערך) והגשמה עצמית נמצאים בראש סולם העדיפויות (95%), לאחר מכן ערך הציונות (84%) ובתחתית הרשימה נמצאים ערכי היהדות (65%).

סיכום הממצאים

- **ערכים ציוניים-יהודיים:** רוב תלמידי בתי הספר וחניכי תנועת הנוער מייחסים חשיבות לערכים אלו.
- **ערכים חברתיים-אישיים:** כמעט כל תלמידי בתי הספר וחניכי תנועת הנוער מייחסים חשיבות רבה לערכים אלו.
- **ערכים דמוקרטיים:** כמעט כל תלמידי בתי הספר וחניכי תנועת הנוער מייחסים חשיבות רבה לערכים אלו.
- **עמדות החניכים כלפי הדמוקרטיה:** רוב גדול של תלמידי בתי הספר וחניכי תנועת הנוער סבורים שיש לשמור תמיד על עקרונות הדמוקרטיה ושלכולם מגיעות אותן זכויות; שיש לאפשר לקבוצות מיעוט להפגין כדי לשכנע את הרוב; באמירות "לא דמוקרטיות" של הצורך במנהיג חזק ושמירה על חוק וסדר דוגלים מעט חניכים, יחסית.
- **סיכום מדרג חשיבות ערכים:** בסדרת הערכים שעליהם נשאלו תלמידי בתי הספר וחניכי תנועת הנוער נמצאים הערכים הציוניים-יהודיים במקום הנמוך ביותר (אם כי לא נמוך אבסולוטית); שיעור החניכים המייחסים חשיבות לערכים דמוקרטיים גבוה בממוצע בכ-30% משיעורם של אלה המייחסים חשיבות לערכים ציוניים-יהודיים.

דין

מראשית המדינה הייתה החברה הישראלית כור היתוך של זהויות וגלויות, והיא מקיימת מאבק מתמיד על אופייה ועל הערכים המובילים בה. מערכת החינוך לגווניה משקפת משבר של תרבות מבחינת הפיחות בידע ביהדות ובלאומיות. ציוני הדרך בהתפתחות הוראת האזרחות מעידים על הנטייה הגוברת והולכת לחינוך לערכי יסוד אוניברסליים, שעיצבו את הדגם לתפיסה החינוכית החדשה לחינוך לערכים, וערכי היהדות והציונות עולים מתוך ראייה רחבה של ערכים אלו.

מערכת החינוך, שבתחילת הדרך הציבה את המודעות להשתלבות בהוויה הארץ-ישראלית ולשמירת מורשת ישראל בראש מעייניה, השתנתה, התגוונה והתפתחה בתפיסת סדר העדיפויות הערכי. המגמה בחינוך לאזרחות היא כלפי עידוד עמדות פלורליסטיות התנהגותיות כלליות ברמה האנושית של היות אדם באשר הוא. לדעתנו אפשר לפרש את הממצאים בשני אופנים: האפשרות הראשונה היא לאמץ התבוננות היררכית, שמסיקה מן התוצאות שהתקבלו מדרג ערכים שבו המיקום האורדינלי של הערכים הוא המשמעותי, ועל כן ערכים הממוקמים נמוך יותר הם בעלי חשיבות פחותה. אימוץ גישה זו לבחינת הממצאים מסביר את התמהיל הערכי במונחים של חשיבות, היינו יותר גבוה פירושו משמעותי וחשוב יותר לפרט. מנקודת מבט זו, בראש המדרג הערכי של התלמיד הישראלי נמצאים הערכים האוניברסליים (יותר מ-90%) כבוד האדם, קדושת החיים, יכולת הישרדות, שמירה על המשפחה, ובצד הערכים האינדיווידואליסטיים של הישגיות (יותר מ-90%); מתחתם, במקום השלישי, נמצאים הערכים הציוניים (כ-80%); ובתחתית המדרג הערכים היהודיים (כ-60%). ממצאים אלו דומים לממצאיו של כהן (2008), אשר מצא שחשיבות רבה מיוחסת להיבטים של אושר והגשמה עצמית, וחשיבות משנית לערכים הקשורים ליהדות. מדרג כמעט זהה נמצא גם בקרב נבדקי תנועת הנוער, אשר בניגוד לאמונה הרווחת שמדובר באוכלוסייה מובחנת ומובחרת, מבחינה ערכית מדובר באוכלוסייה דומה. עם זאת, הבדל בולט בין האוכלוסיות הוא בדגש המושם על ערך המנהיגות, הגבוה יותר בקרב חניכי תנועת נוער.

אימוץ הגישה ההיררכית, הרואה בקדימות הערכים דבר עיקרי, מלמדת כי הוראת האזרחות מצליחה להגשים את אחת ממטרותיה המוצהרות – הנחלת ערכים אוניברסליים לתלמידיה. החשיבות לסדר הערכים מעלה כי הערכים האוניברסליים באים על חשבונם של ערכים יהודיים וציוניים, ואלו תופסים מקום משני בעולם הערכי של התלמידים. ההסבר למדרג שהתקבל: מערכת החינוך אכן שוזרת את האלמנטים היהודיים והציוניים לאורך כל שנת הלימודים על ידי ציון מועדי ישראל וחגיו, טקסי זיכרון והנצחה, חגיגות עצמאות ואירועים בלתי פורמליים; עם זאת, מדובר בפעילות הנעדרת תשתית ידע מוצקה,

המונחלת לתלמיד בעת לימוד היבטים אוניברסליים בחינוך לאזרחות. התלמידים במערכת החינוך הממלכתית בישראל מוכוונים להיות אזרחי העולם הגדול, ולכישורים ומימונויות לחיים בעולם גלובלי חילוני. המנגינה הלאומית, ובעיקר היהודית, אמנם מושמעת ברקע, אך אינה מקבלת אותה תשומת לב מבחינה דיסקטית. בהוראת ההיסטוריה, למשל, אפשר להבחין בהמעטת חלקה של ההיסטוריה היהודית והישראלית עד כדי טשטוש הנרטיב היהודי והישראלי גם יחד (הופמן ושנל, 2002). הוראת האזרחות, המבקשת להנחיל גם ערכים יהודיים ולאומיים, אינה יכולה להתעלם מן ההקשר שהיא פועלת בו, שבו מקצועות הלימוד מקנים לתלמידים את "המשקפיים האוניברסליים", המקשים על יכולתם לייחס את המשמעות הרצויה להיבטים הייחודיים. התלמידים המתחנכים בעולם חילוני בתר-מודרני לומדים לבחון את סביבתם במונחים של העולם המערבי, המדגיש היבטים דמוקרטיים, אך מותיר מעט מקום להקשרים הלאומיים והדתיים. בשל כך הוראת האזרחות אינה צולחת את האתגר החשוב שלה: יצירת אזרחים שהם לפני הכול אזרחי ישראל בטרם היותם אזרחי העולם.

ואולם אם נבחר לאמץ את השקפת העולם המשלימה, המקנה לערכים משמעות מוחלטת ולא יחסית, אפשר בהחלט לומר כי תלמידי מדינת ישראל מגלמים את הערכים שהתכוונו לנסוך בהם, במינונים שונים. אוניברסליות, מימוש עצמי, יהדות וציונות הם ערכים שמבחינה מוחלטת מקבלים חשיבות בחייהם של הצעירים, הרואים את עצמם ישראלים, יהודים ואזרחי העולם הגדול. הגישה המשלימה, הקושרת בין אהבת אדם, שלום ותורה, מצויה גם בהשקפת העולם היהודית, כמו שניסח אותה הלל הזקן: "אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (משנה, אבות א, יב). היהדות מקבלת אפוא, ואף מעודדת, תרכיב ערכי מסוג זה, שבו דרך ארץ קדמה לתורה (תנא דבי אליהו, פרק י). זוהי גישה הדדית שאינה מפרידה בין הרכיבים הערכיים, כמו שנאמר, "אם אין תורה אין דרך ארץ. אם אין דרך ארץ אין תורה" (משנה, אבות ג, יז). אם נבחר לבחון את הדברים מנקודת מבט זו, הערכים הניכרים בבני הנוער מתיישבים היטב עם הערכים שמבקשת הוראת האזרחות להנחיל להם; על שאלת המינונים אפשר אכן להתווכח. האם נרצה כי הערכים הציוניים יהיו דומיננטיים יותר מהערכים הדמוקרטיים? האם נרצה לחזק את הערכים היהודיים ולקרנם אל הערכים הציוניים? אם נרצה לחולל שינוי במינונים, עלינו לחולל בהתאמה שינוי במינונים בתוכנית הלימודים. נכון לכתבת שורות אלו הוראת האזרחות מקבלת תמהיל ערכי ביחס דומה שהיא מכוונת אליו: אוניברסליות, ציונות ויהדות.

מקורות

- אורינבסקי, א' (תש"ח). חינוך לציונות מהו? שורשים, קובץ ג. איכילוב, א' (1993). החינוך לאזרחות בחברה מתהווה, תל אביב: ספרית פועלים.
- (2001). חינוך לאזרחות בעולם משתנה: מגמות בעולם ובישראל, בתוך: י' עירם, ש' שקולניקוב, י' כהן וא' שכטר (עורכים), צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית, ירושלים: משרד החינוך, עמ' 380-420.
- אלפרט, ב' (2002). מבוא: מושגים ורעיונות בתוכניות לימודים כטקסטים מובילים, בתוך: ע' הופמן וי' שגל, (עורכים), ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל, אבן יהודה: רכס, עמ' 9-29.
- הופמן, ע', ושגל, י' (עורכים) (2002). ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל, אבן יהודה: רכס, עמ' 9-29.
- זיסנרין, ד' (2003). מדיניות החינוך היהודי בישראל מימי היישוב ועד ימינו, בתוך: י' דרור, ד' נבו ור' שפירא (עורכים), תמורות בחינוך: קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים, תל אביב: רמות, עמ' 151-161.
- כהן, א' (2008). זהות יהודית, ערכים ופנאי: עולמם של תלמידים ותלמידות ישראלים בבתי ספר תיכוניים ממלכתיים, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בית הספר לחינוך, מרכז קלמן לחינוך יהודי.
- מסבלוטי, נ', ועירם, י' (עורכים) (2002). חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים, תל אביב: רמות.
- מצר, ד', ורון, נ' (2009). החינוך לאזרחות בתכניות לימודים בחמש מדינות נבחרות, משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים.
- משרד החינוך והתרבות (1985). "חינוך לדמוקרטיה", חוזר מנכ"ל מיוחד, ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך, התרבות והספורט (1996). להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לתכניות לימודים.
- משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית (תשע"א). "תכנית הלימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים), ערביים ודרוזים".
- סיטון, ש' (1998). חינוך ברוח המולדת: התוכנית החינוכית של מועצת המורים למען הקק"ל, תל אביב: הוצאת בתי הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- סמילנסקי, י' (1974). על חינוך ועל חינוך לערכים, תל אביב: עם עובד, תרבות וחינוך.
- פרידמן, י' (2001). ערכים מניעים בבית הספר, עיונים במנהל ובארגון החינוך 25, עמ' 7-39.
- קויפמן, י' (2005). הנחלת ערכים והטמעת יראת כבוד: החינוך ככיבוש תרבותי של נפש התלמיד, בתוך: נ' אלוני (עורך), כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, עמ' 129-131.
- (תרצ"ט). נפש ורוח בחינוך, בתוך: י' רות (עורך), על החינוך התיכוני העברי בא"י, ירושלים: ראובן מס.
- Advisory Group on Education and Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools (1998). *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools (Crick Report)*, London: QCA, www.plymouth.ac.uk/files/extranet/docs/CPD/Crick%20report%201998.pdf.
- Albert, E. M. (1968). Value systems, in: D. L. Sills (ed.), *International Encyclopaedia of the Social Sciences 7*, New York: Macmillan, pp. 287-291.

- Barber, C., & Torney-Purta, J. (2012). Comparing Attitudes in the 1999 and 2009 Civic and Citizenship Education Studies: Opportunities and Limitations Illustrated in Five Countries, *Journal of Social Science Education* 11 (1), pp. 47–74.
- Brownlie, A. (2001). *Citizenship Education: The Global Dimension, Guidance for Key Stages 3 and 4*, London: Development Education Association.
- Cairns, A. C. (1999). Introduction, in: A. C. Cairns, J. C. Courtney, P. MacKinnon, H. J. Michelmann & D. E. Smith (eds.), *Citizenship Diversity and Pluralism: Canadian and Comparative Perspectives*, Montreal: McGill-Queens University Press.
- Davies, L. (1999). Comparing Definitions of Democracy in Education, *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 29 (2), pp. 127–140.
- Dudley, R. L., & Gitelson, A. R. (2002). Political Literacy, Civic Education and Civic Engagement: A Return to Political Socialization? *Applied Developmental Science* 6 (4), pp. 175–182.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS Procedures for Estimating Indirect Effects in Simple Mediation Models, *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers* 36, pp. 717–731.
- Heater, D. B. (1990, 2004). *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*, London: Palgrave Macmillan, Manchester university Press.
- Marshall, T. H. (1952). *Citizenship and Social Class*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*, New York: Free Press.
- Torney-Purta, J., & Amadeo, J. (2003). A Cross-national Analysis of Political and Civic Involvement Among Adolescents, *PSOnline*:
www.apsanet.org/imgtest/CrossAnalysisPoliticalCivicAdolescents.pdf.

soen@macam.ac.il

d.nitza@ariel.ac.il

